

УДК 94(329-05+35.073.51-05)005+"313":303.4

В. О. Крупина, Ю. В. Кузьменко

Партійно-радянська номенклатура СРСР: сучасні підходи та перспективні напрямки дослідження

Стаття присвячена розгляду основних підходів до вивчення партійно-радянської номенклатури Радянського Союзу сучасними українськими та російськими вченими. Вказується, що на сьогодні не існує єдиного погляду на номенклатуру як об'єкт наукового аналізу і науковці використовують різні теоретико-методологічні підходи. Автори схиляються до концептуального підходу. Здійснено спробу окреслити перспективні напрямки дослідження номенклатури.

Ключові слова: номенклатура, методологія, Радянський Союз.

Статья посвящена рассмотрению основных подходов к изучению партийно-советской номенклатуры Советского Союза современными украинскими и российскими учеными. Указывается, что сегодня не существует единого взгляда на номенклатуру как объект научного анализа и ученые используют разные теоретико-методологические подходы. Авторы склоняются к концептуальному подходу. Совершена попытка очертить перспективными направления исследований номенклатуры.

Ключевые слова: номенклатура, методология, Советский Союз.

The article looks at the main approaches to studying the soviet party nomenclature of the USSR by contemporary Russian and Ukrainian historians. As there is no common viewpoint on the concept of nomenclature, scholars use different theoretical approaches to its analysis. The authors prefer the conceptual approach in their study and make an attempt to outline perspective areas of research.

Key words: nomenclature, methodology, the Soviet Union.

Десакралізація системи "радянської влади", що відбулася в незалежній Україні на суспільному рівні, має бути продовжена на науковому, потребуючи не лише констатації всепроникного домінування адміністративно-командної системи, а й усебічного вивчення механізмів її функціонування та "людей влади", відомих як номенклатура. У сучасній гуманітаристиці приділяється чимало уваги останнім, визначаючи їх як "клас", "еліту", "бюрократію", "касту" тощо. Зворотнім боком штучності мови науки є її дисфункція – оперування зазначеними термінами як синонімами створює певну плутанину, розмиваючи їх сутність. Номенклатура мала як спільні,

так і специфічні риси із зазначеними концептами. Наявна в історіографії поліфонія вимагає провести систематизацію сучасних підходів до вивчення номенклатури, розкрити їх переваги і недоліки, чим сприяти методологічній визначеності наступних дослідників.

У партійному лексиконі Радянського Союзу слово "номенклатура" вкоренилося ще в 1920-х рр., але офіційний радянський дискурс використовував неповне визначення цього поняття. Довідкові та енциклопедичні видання (за наявності такої статті) трактували "номенклатуру" як 1) систему (сукупність) назв, термінів, що вживаються в певній галузі науки, техніки і т. д.; 2) систему абстрактних і умовних символів, призначення якої дати максимально зручний з практичної точки зору засіб для позначення предметів [1, с. 95]. Поза увагою залишалося ще одне значення терміна "номенклатура" – перелік посад та партійно-державні функціонери, які обіймають їх. У такому значенні він використовувався тільки в документах "для службового користування" та спілкуванні кола обізнаних людей. Партійна література іноді вживала цей термін, але не розкривала його зміст [2]. Тільки у вузькоспеціалізованих виданнях можна було знайти більш-менш повне визначення: "Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т. д.). Без партійного комітету вони ніким не можуть бути звільнені з роботи. Це порівняно невелика частина працівників, але вона знаходиться на ключових позиціях керівної діяльності ..." [3, с. 300].

Неповнота визначення "номенклатури" не випадкова, оскільки вона як окремий соціо професійний прошарок не вписувався у "тричленку" офіційної соціальної стратифікації СРСР (селяни, робітники та трудова інтелігенція), ставила під сумнів виборність як "основоположний принцип демократичного підбору керівних кадрів у нашому суспільстві". Інформація про номенклатурні посади зберігалася у суворій секретності, а доступ до неї мала обмежена кількість осіб. Як справедливо вказує російський дослідник В. Пашин, "... Незважаючи на майже 70-річну історію свого "юридично оформленого" існування в нашому суспільстві, номенклатури немовби і не було. Не тільки вивчення, але й згадка про неї знаходилася фактично під забороною. Тільки після призупинення діяльності КПРС проблема номенклатури перетворилася на найбільш суспільно й політично значущий об'єкт дослідження" [4, с. 5]. У радянські часи дослідження питань, пов'язаних з вищими ешелонами КПРС, заборонялося з ідеологічних міркувань або

зводилося до опису життя та діяльності вузького кола "вождів" та їхніх соратників. Історія формування та функціонування керівного й управлінського прошарків розглядалася фрагментарно і лише в рамках партійного будівництва.

Політика гласності, а згодом і розпад СРСР відкрили перед дослідниками можливість вивчення цієї "утаємненої" теми. Сьогодні феномен партійно-радянської номенклатури викликає підвищений інтерес не лише з боку істориків, але й інших гуманітаріїв, адже нинішня правляча верхівка є спадкоємицею номенклатури Радянського Союзу. Висока увага до неї обумовлена тим, що міф радянського періоду про керівні кадри як "слуг народу" в пострадянський період трансформувався в черговий міф про номенклатуру як консервативних бюрократів, що є також однобічним і спрощеним. Дослідження партійно-радянської номенклатури в рамках історичної, політичної та соціологічної наук зумовило появу низки підходів щодо концепту "номенклатура" та його сутності. Найпоширенішими серед них є: класовий, елітистський, корпоративно-кастовий, бюрократичний, інституціональний та концептуальний підходи.

Спробуємо розглянути основні наукові підходи до вивчення партійно-радянської номенклатури, що представлені у працях сучасних вітчизняних та російських вчених, а також деякі аспекти їхнього бачення політичного та соціального вимірів номенклатури. Доцільним буде також окреслення перспективних напрямків дослідження номенклатури.

Представники *класового підходу*, спираючись на неомарксистську методологію, тлумачать номенклатуру як особливий клас радянського суспільства. Цей підхід здобув філософське та політичне обґрунтування у 50-ті рр. ХХ ст. у праці М. Джиласа "Новий клас". Автор книги стверджував, що номенклатура – це "клас, самовпевнений, фанатичний, який щойно відчув насолоду від володіння владою і власністю... до влади він приходив не для того, щоб завершити перетворення, а з наміром закласти фундамент нових економічних відносин і власного панування над суспільством" [5, с. 80]. Продовжив розробляти класове розуміння номенклатури М. Восленський, монографія якого й до сьогодні залишається найповнішим і найбільш ґрунтовним дослідженням номенклатури. На його думку, Жовтень 1917 р. поклав початок формуванню класів у радянській державі, що ставить під сумнів соціалістичний характер революції. Унаслідок цього процесу сформувався новий панівний клас радянського суспільства – номенклатура, який за

своїми сутнісними характеристиками нагадував середньовічний клас феодалів [6, с. 21–23].

Після розпаду Радянського Союзу класовий підхід до вивчення номенклатури зберіг свою популярність з акцентом на негативній конотації. Успадкована від радянської історіографії тричленна соціальна (класова) структура СРСР легко поповнилася ще одним, "правлячим класом", надаючи суспільству певної завершеності. Пострадянська модернізація історичних оцінок і парадигм з виразним акцентом на національно-державній складовій обумовила недостатню увагу до соціальної історії. "Чотиричленна класова" структура виглядає анахронізмом – радянське суспільство було строкатішим: згадаймо військових та загалом "силовиків", соціально упосліджених, ув'язнених та інших, що не дотягували до самостійного існування на сторінках офіційних видань.

Новою тенденцією стало поєднання декількох поглядів на партійно-радянську номенклатуру СРСР. Так, російський елітолог Г. Ашин поєднав два підходи до розуміння номенклатури – класовий та елітистський. Вважаючи номенклатуру панівним класом, він зауважував, що той не здатний здійснювати владу цілісно. Тому його інтереси відображає найактивніша частина – правляча еліта, яка від його імені реалізує управлінські функції та відіграє особливу роль у політичній організації суспільства [7, с. 62]. На думку дослідника, партійно-радянській номенклатурі були притаманні усі чотири ознаки класоутворення, вироблені В. Леніним: 1) місце в історично обумовленій системі суспільного виробництва; 2) роль у суспільній організації праці; 3) засоби отримання та розміри частки суспільного прибутку; 4) володіння або не володіння засобами виробництва. Якщо перші три ознаки безпосередньо стосуються номенклатури, то четверта викликає сумнів, адже засоби виробництва не перебували у приватній власності партійно-радянських керівників. Г. Ашин вважав, що в СРСР близькість до влади була аналогом юридичного права приватної власності [8, с. 42]. Ця теза видається хиткою, адже права користування та розпорядження не дають можливості здійснити відчуження засобів виробництва, а отже, вони не можуть слугувати субститутами права власності.

До прихильників класового підходу можна віднести також двох політологів: російського – Р. Мухаєва та англійського – Р. Сакву. На думку першого, завдяки пануванню державної форми власності "новому класу" (номенклатурі) вдалося сконцентрувати в своїх руках економічну, політичну та ідеологічну владу [9, с. 178]. Р. Саква

наполягає на тому, що поняття "номенклатура" – це не стільки певна професійна категорія, скільки спосіб ідентифікації широкого соціального прошарку [10, С.75].

Близькою до класового розуміння номенклатури є концепція етакратії М. Чешкова. У радянському суспільстві етакратія (класоподібне утворення, що організоване у державу) виступала під виглядом номенклатури, проте вона поставала "не як частина соціуму, що протиставляється іншій його частині, але як "дубль" соціуму, що протиставляється йому, і як масове соціальне утворення"[11, с. 275].

Незважаючи на популярність класового підходу, сьогодні значна кількість дослідників піддають його критиці, пропонуючи власні пояснення. У цілому, варто погодитися з російським дослідником В. Моховим, який вважає, що класовий підхід до визначення номенклатури та її соціальної природи не може вирішити усіх протиріч, що накопичилися у гуманітарному знанні щодо оцінки соціальних сил радянського суспільства. За рамками аналізу залишались пояснення походження та об'єктивна роль номенклатури в суспільстві [12, с. 8–9].

Елітистський підхід до аналізу номенклатури здобув популярність серед науковців пострадянського простору з початку 90-х рр. ХХ ст. і став альтернативою марксистській / неомарксистській методології. Прихильники елітистського напрямку зазвичай спираються на праці засновників "теорії еліт" (Г. Моска, В. Парето та Р. Міхельс). Сутність вчення представників цієї школи полягає у визнанні елітарності будь-якого суспільства, абсолютизації відносин панування та підпорядкування, твердженні про споконвічну нерівність і прагнення правлячих кіл утримати владу усіма засобами. Подальша розробка цих ідей зумовила появу цілої низки теорій еліт, кожна з яких тлумачить сутність цього поняття з суперечливих, а подекуди протилежних позицій.

Увесь комплекс визначень концепту "еліта", що були вироблені упродовж ХХ – початку ХХІ ст., можна умовно звести до двох підходів – статусно-функціонального та нормативно-ціннісного. Засади першого були закладені в працях таких вчених, як Г. Моска, Р. Міллс, Т. Дай, С. Келлер, В. Геттсмен. Згідно з їх твердженнями, еліта – це діячі, які обіймають ключові соціально-політичні позиції, що дозволяють їм возвеличитися над народними масами, приймати важливі рішення і т. д. За висновками російського соціолога Ж. Тоценка, саме цей підхід є найпоширенішим у науковому середовищі на пострадянському просторі, що зумовлює часту підміну або підта-

совку понять науковцями в їх прагненні охарактеризувати правлячий клас як еліту [13, с. 124]. Однак за межами еліти залишаються визначні діячі різних сфер громадського і культурного життя, значення діяльності яких є визначним, проте вони не мають жодного стосунку до владних крісел та кабінетів. Останні належать до еліти згідно з нормативно-ціннісним підходом, в основі якого початкова сутність поняття "еліта" як кращі, визнані представники суспільства, які володіють видатними якостями та керуються позитивними моральними мотивами (В. Парето, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Лассуелл, Л. Боден, М. Вебер, А. Тойнбі). В українській історіографії номенклатура зазвичай постає некультурною, недостатньо освіченою і компетентною з домінуванням негативних моральних рис. Вочевидь, такі кадри немовби уособлюють адміністративно-командну систему СРСР. Важливим аргументом на користь цього підходу є те, що у класичному варіанті еліта має суспільне визнання, що "наділяє" її владою. У радянській політичній системі номенклатура всуціль призначалася, тоді як "вибори" слугували лише ширмою для надання демократичності.

Якщо відмовити номенклатурі у визнанні її елітою, то постає питання про інший клас / групу / верству, яка відіграла роль еліти. Безумовно, елітарний прошарок можна виокремити у кожній царині суспільного життя, тому відповідно до сфер діяльності зазвичай виділяють різні типи еліт: політичну, економічну та культурно-ідеологічну. Номенклатурознавці найчастіше ототожнюють номенклатуру з політичною елітою, оскільки саме КПРС була системоутворювальним елементом політичної системи.

Різноманітність трактувань концепту "політична еліта" можна звести до трьох підходів. Перший – позиційний, або формальний, згідно з яким до елітного прошарку належать високопосадовці. Другий – репутаційний – ґрунтується на визначенні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок. Третій – концептуальний (стратегічний чи "дисизійний", від англ. "decision"), який зараховує до еліти осіб, які приймають стратегічні рішення. Симпатії сучасних політологів та істориків найчастіше виявляються на боці останнього підходу, який найкраще відповідає розумінню політичної еліти як групи, що має безпосередній доступ до важелів влади [14, С.9].

Вважати вищі ешелони номенклатури СРСР радянською політичною елітою схильні такі російські дослідники, як Г. Ашин, О. Криштановська, О. Гаман-Голутвіна, О. Понеделков, В. Пастухов, Є. Миронов та О. Шубін [15]. Разом з цим більшість прихильників елітист-

ського підходу не заперечує класового характеру номенклатури, вважаючи еліту лише верхівкою номенклатури як "правлячого" або "політичного" класу. Серед представників вітчизняної історичної науки такий погляд на номенклатуру поділяють С. Кульчицький, М. Фролов, О. Штейнле, які активно використовують терміни "номенклатурна еліта", "партійна еліта", "номенклатурна олігархія" тощо [16].

Частина сучасних наукових трактувань еліти зводить це поняття до усіх осіб, які мають певне відношення до влади та капіталу. Це викликає низку заперечень з-поміж прихильників нормативно-ціннісного підходу, які вважають, що еліта має керуватися вищими інтересами суспільства, дотримуватися вимог моральності, володіти високим інтелектуальним рівнем та набором громадянських і моральних якостей [17, с. 132]. М. Дорошко є одним з перших, хто звернув свою увагу на проблеми партійно-радянської номенклатури 20–30-х рр. ХХ ст. Згідно з його твердженнями, ототожнення верхівки партійно-радянської номенклатури СРСР та УРСР з елітою є хибним, оскільки в офіційних радянських документах та суспільствознавчій літературі ніколи не використовувалася категорія "еліта" щодо партійно-державного керівництва (це суперечило б марксовому ідеалу безкласового суспільства) і більше того, це поняття слабо асоціювалося з малограмотними та малокультурними представниками номенклатурної касты [18, С.19]. Тож термін "номенклатура" точніше відображав сутнісні характеристики партійно-державної верхівки, а також свідчив про певну стриманість у використанні терміна "еліта", у приписуванні собі певних виняткових якостей.

З розгортанням горбачовської гласності на партійно-радянську номенклатуру звалився шквал громадської критики, яка знайшла своє відображення у наукових студіях. У публіцистичних та наукових працях з'явилися порівняння номенклатурного прошарку із замкненою системою. На цьому ґрунті у перші пострадянські роки сформувався *корпоративно-кастовий підхід*, прихильники якого спершу були схильні демонізувати номенклатуру. Так, В. Сисоєв наголошував, що під терміном "номенклатура" насправді стоїть особливо організований соціальний клас, зловісне товариство, члени якого (товариші) за підтримки своєї таємної організації захопили усі ключові державні, господарські та громадські посади в суспільстві й таким чином легалізували свій статус монопольних власників на знаряддя та засоби виробництва, найманих працівників і результати їх праці [19, с. 155–171]. Сьогодні прихильники цього підходу позбу-

лися надмірної емоційності та додали аналітичності. Так, російський дослідник М. Мітрохін, аналізуючи радянське суспільство 1953–1985 рр. як множину "закритих" суспільств, доходить висновку, що апарат ЦК КПРС мав ознаки "верхівкової" корпорації, закритість якої обумовлювалася поєднанням заходів безпеки та секретності, складною системою неписаних правил етикету та специфічними практиками розподілу матеріальних ресурсів [20, С.609]. Російський соціолог Ж. Тощенко вважає, що поняття, які відображають сутність носіїв влади в СРСР та пострадянських державах – це "кліка", "клан", "каста" [21, С.132]. Подібну позицію поділяють такі представники нормативно-ціннісного підходу, як російський соціолог Р. Симонян та вітчизняні науковці А. Пахарєв та П. Киридон [22]. На думку останнього, під номенклатурою слід розуміти соціальне кастове утворення, властиве країнам соціалістичного табору. Формально вона являла собою списки керівних посад, право призначення на які (звільнення, переміщення тощо) належало винятково партійним комітетам, а також переліки кандидатур на обіймання відповідних вакансій. П. Киридон зазначає, що номенклатура була універсальною схемою тоталітарного супроводу функціонування політичної системи соціалістичного зразка в усіх її проявах: кадрова практика, розподіл суспільного продукту, внутрішня і зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо [23, С.100].

Слід погодитися з твердженням автора, що система пільг і привілеїв значно вивищувала номенклатуру над пересічними громадянами (переселяючи високопосадовців, за висловом М. Восленського, у країну "Номенклатурія"), перетворюючи її майже на касту. Однак можна подискутувати з дослідником щодо замкненості номенклатури на зразок касты, яка не самовідтворювалась, а поповнювалась за рахунок вихідців з інших "каст". Навіть якщо сприйняти номенклатуру як касту, важко погодитись із включенням до неї секретарів первинних партійних організацій (окрім парторгів ЦК), які навряд чи знали про переваги "основної номенклатури" ЦК, так і залишаючись членами "зовнішньої партії" (за висловом Д. Оруела).

Підстави для порівняння партійно-радянської номенклатури із "замкненою системою", безумовно, є, проте їх отождолення неприпустиме, оскільки сутнісні характеристики категорій "каста" або "корпорація" значно різняться з традиційними номенклатурними практиками. Так, головною ознакою касты є замкненість "на вході" та "на виході", а також функціонування за рахунок самовідтворення.

Однак номенклатурна система була замкненою лише "на виході", про що свідчить так званий принцип "непотоплюваності" номенклатурників. Водночас партійно-радянська номенклатура не відтворювалася на власній основі, а "вхід" до номенклатурних рядів був відносно вільний. Інкорпорація до системи була цілком реальною у разі відповідності певним критеріям, наприклад, наявності партквитка, незаплямованої репутації та робітничо-селянського походження (прикметно, що перші особи СРСР та УРСР зазвичай були вихідцями саме з робітників або селян, що засвідчує хибність тези про самовідтворення номенклатури). Як слушно зазначає М. Мітрохін, номенклатура не вписується у традиційне розуміння концепту "корпорація", оскільки належність до неї не гарантувала позитивної трудової зайнятості, а дітям високопосадовців – можливості успадкування професії. Звичайно, випадки, коли діти партійно-радянських чиновників теж ставали політиками, траплялися, особливо у роки перебудови, однак це було скоріше винятком, ніж правилом життя радянського політикуму.

Ще одна група дослідників пов'язує номенклатуру з різновидом бюрократії. Поширення **бюрократичного підходу** набуло обертів ще у роки перебудови як наслідок своєрідних "нападів" М. Горбачова на партійно-радянську номенклатуру, на яку покладалися усі провину за невдачі та провали реформ. М. Горбачов унікав використання терміна "номенклатура" у своїх критичних промовах (адже він сам і група його сподвижників теж були її частиною) і замінював його іншими словами та словосполученнями: спершу – "бюрократія", пізніше – "механізм гальмування".

До представників цього підходу належать В. Нефьодов, на думку якого "номенклатура – це механізм ... відтворення керівних кадрів бюрократії" [24, С.79]. На основі практик більшовицької верхівки в питаннях висування та розстановки кадрів, їх соціо професійних характеристик, культурного рівня тощо Ю. Гімпельсон дійшов висновку, що дореволюційну управлінську бюрократію змінила нова "робітничо-селянська" партійно-державна номенклатура на чолі з партійною елітою [25]. В партійно-радянській номенклатурі вбачають бюрократію Г. Пушкарьова, М. Алієва, І. Майстренко [26], а також група вітчизняних науковців Ю. Шевцова, А. Кудлай, Г. Неленко [27]. У загальних рисах їх висновки можна звести до декількох тез: по-перше, витоки радянської бюрократії слід виводити з царського чиновництва і, по-друге, радянська бюрократія була цілісним утворенням, тому не варто розділяти її на

українську та російську. На бюрократичність номенклатури звертали увагу також М. Восленський, А. Сахаров та О. Гаман-Голутвіна [28].

З критикою ототожнення номенклатури та бюрократії виступає відомий російський політолог та соціолог М. Афанасьєв. Він вказує, що, незважаючи на використання номенклатурою бюрократичного інструментарію та її внутрішньої структури за апаратним принципом, насправді внутрішня організація номенклатури базувалася на дублюванні функцій (підміні партійними органами радянських) та "уявному юридізмі", коли номенклатурний звичай домінував над нормами писаного права. Ці функціональні відмінності є принциповими для "генези–сутності" номенклатури і бюрократії, стверджує М. Афанасьєв. Номенклатура широко використовувала бюрократичний інструментарій, але не була бюрократією. Крім того, на його думку, бюрократична верства – це вторинне утворення, яке завжди підпорядковується суверену, а номенклатура не лише сама була верховною владою, але й перетворювала за своїм зразком усе суспільство [29, с. 179–181]. Отже, попри те, що партійно-радянська номенклатура активно використовувала бюрократичний стиль та методи у своїй діяльності, її сутність не була тотожною бюрократії.

Серед дослідників феномену номенклатури можна виокремити також групу прихильників *інституціонального підходу*, які розглядають номенклатуру як соціальний інститут. Біля витоків такого тлумачення номенклатури стояв радянський теоретик партійного будівництва В. Яцков, який ще у 1982 р. наважився відійти від офіційного тлумачення номенклатури [30, с. 173]. Сучасні прихильники інституціонального підходу наголошують на необхідності визнання номенклатури як соціального або політичного інституту.

Сьогодні найбільш послідовним представником цього підходу є засновник пермського центру елітологічних досліджень В. Мохов, на думку якого номенклатура – це спосіб структуризації суспільства, за допомогою якого забезпечувалася максимальна монополізація влади та витіснення із владного середовища інших політичних сил, максимальна керованість суспільства для досягнення поставлених стратегічних цілей, узгодженість дій владної еліти стосовно мас та її внутрішня впорядкованість [31, с. 18]. Згідно з представленою ним позицією, номенклатура як політичний інститут була владною групою, у руках якої концентрувалися головні важелі управління радянським суспільством та державою, що базувалися на редистрибутивних відносинах. За допомогою номенклатури приводилася у

дію уся неринкова громадська система індустріального суспільства [32, с. 33–36].

Російський політолог і соціолог О. Дука пропонує розглядати номенклатуру як соціальний інститут, який виконував інституціоналізуючі функції, визначаючи форми, межі та правила соціальних взаємодій шляхом конструювання соціальних груп саме у такій формі, у якій це було необхідно для реалізації радянського проекту модернізації [33, С.13–32]. До прихильників інституціонального підходу можна зарахувати також В. Лоскутова, Д. Бадовського та Д. Овсяника [34]. У загальних рисах усі трактування вказаних науковців зводяться до бачення номенклатури як важливого інституціонального фактора, що найбільше впливав на політичну владу та суспільну організацію в Радянському Союзі.

При всій раціональності та очевидних перевагах інституціонального підходу все ж він не дає цілісного уявлення про номенклатуру, оскільки значна частина його представників сприймає її як безособову систему, ігнорує суб'єктний фактор. Так, науковець С. Хайтун характеризує номенклатуру як "розумну систему", яка завдяки своєму "колективному розуму" працює лише на себе і підминає під себе державу, економіку та інше [35, с. 97–112]. Російська дослідниця партійно-адміністративної еліти Ю. Парамігіна стверджує, що інституціональний підхід варто доповнити суб'єктивним, який передбачає розгляд статусу суб'єкта у політичній системі суспільства поряд з політичними інститутами [36, с. 290]. Адже неможливо уявити функціонування політичних структур суспільства без суб'єктів, тим паче тих, які визначають хід історії.

Наведений перелік теоретико-методологічних підходів до вивчення номенклатури можна продовжити. Цінними є дослідження М. Афанасьєва, у яких номенклатура виступає як форма організації патронатної сили в радянському соціумі [37], О. Понеделкова, котрий розглядає номенклатуру з огляду на цивілізаційний підхід [38, с. 89], В. Пашина та Ю. Свириденка, на думку яких номенклатура є всезагальним явищем, що притаманне будь-якому організованому державному ладу і є породженням теорії суспільної власності на засоби виробництва [39, с. 10] та інших.

Відзначаючи важливість наукових здобутків дослідників, які представляють той чи інший підхід до вивчення партійно-радянської номенклатури, все ж варто констатувати, що оперування лише однією з теорій обмежує методологію дослідження номенклатури, не дозволяє проаналізувати усі її прояви. Ймовірно, виходячи з

цього, значна кількість науковців сьогодні цілком продуктивно поєднують декілька підходів. Зокрема, як уже зазначалося, апологет російської елітології Г. Ашин одним з перших почав розглядати номенклатуру як клас та еліту. Послідовницями Г. Ашина стали О. Криштановська та О. Гаман-Голутвіна, щоправда, остання поряд з поняттями "політичний клас" та "еліта" щодо партійно-радянської номенклатури використовує й термін "бюрократія". Відстоюючи інституціональний підхід, В. Мохов активно використовує поняття "політична еліта" щодо правлячої номенклатурної верхівки, відповідно, на його думку, політична еліта є частиною номенклатури. До того ж, з метою визначення головних соціопсихологічних характеристик номенклатурних працівників він застосував, по суті, суб'єктний метод, опрацювавши майже півтори тисячі особових справ керівних кадрів. Це лише декілька прикладів, що підтверджують тезу про можливість вдалого поєднання декількох теоретико-методологічних підходів у рамках одного дослідження.

Однак, на нашу думку, спроби знайти аналог концепту "номенклатура" або описати його у межах іншого поняття, підігнати цей своєрідний феномен, притаманний лише комуністичним соціумам та політикумам, під загальноєвропейські політичні стандарти є необґрунтованими і непродуктивними. Перш за все, це суперечить принципу історизму, що може завадити реалізації наукового аналізу радянської системи влади та партійно-радянської номенклатури як її ключового гравця. Відтак, вважаємо необхідним вивчати партійно-радянську номенклатуру з урахуванням конкретно-історичних обставин радянської епохи та у тісному взаємозв'язку з кадровою політикою, що реалізовувалася на державному рівні.

Пропонований підхід до вивчення партійно-радянської номенклатури, який умовно можна назвати *концептуальним*, не є новим для російської та вітчизняної історіографії. Ще у 1993 р. Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер пояснили сутність поняття "номенклатура" з трьох позицій: по-перше, як директивні документи, у результаті створення яких відбулося відособлення радпартбюрократії від суспільства; по-друге, як система призначення на керівні посади, що ґрунтувалася на цих документах; по-третє, як призначені державні службовці, яким були притаманні власні специфічні риси та особливості, віхи розвитку, способи та принципи само відтворення [40, С.25]. Під подібним кутом зору розглядали номенклатуру В. Пашин та Ю. Свириденко [41].

С. Китаєв дійшов висновку про відсутність чіткого ідеально-типового тлумачення концепту "номенклатура" і пропонує сприймати номенклатуру в ролі певного механізму інституціоналізації політичної влади, тобто "правил", згідно з якими відбувається проникнення у владу та вихід з неї, а також способу організації і зв'язку інтересів у соціально-політичній ієрархії [42, с. 30–31].

Для значної частини вітчизняних істориків концепт "номенклатура" також є базовим. Зокрема, піонер дослідження партійно-радянської номенклатури УРСР М. Дорошко переконаний, що логічним і цілком обґрунтованим для означення правлячої більшовицької верхівки є використання поняття "номенклатура", яке є самоназвою того керівного прошарку, що прийшов до влади на теренах колишньої Російської імперії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. [43, с. 21]. У загальних рисах такий підхід поділяють дослідниці господарської номенклатури 40-х рр. ХХ ст. Т. Першина [44], дослідники історії державної служби в Україні другої половини ХХ ст. В. Іваненко, О. Бойко, Г. Кривчик та С. Серьогін [45], які уникають ототожнення номенклатури з елітою, класом, бюрократією тощо.

Таким чином, сучасний комплекс гуманітарних наук не виробив загальноприйнятого визначення поняття "номенклатура". Використання різноманітних теоретико-методологічних засад у дослідженнях радянської політичної системи в цілому та правлячого прошарку зокрема зумовило появу низки трактувань цього концепту в межах різних історіографічних підходів. Їх представники часто вдаються до використання поширених у західній науковій думці тверджень та положень і зводять розуміння сутності партійно-радянської номенклатури до ототожнення з класом, елітою, бюрократією, корпорацією чи кастою, соціальним або політичним інститутом тощо. На нашу думку, концептуальний підхід, який передбачає використання терміна "номенклатура" як самодостатнього поняття є найбільш доцільним, оскільки він дозволяє реалізувати у дослідженні принципи історизму та об'єктивності. Водночас, застосування тієї чи іншої інтерпретації поняття "номенклатура" може бути зумовлене специфікою досліджуваного прояву цієї соціо професійної групи.

Ситуація постмодерну, в якій опинилася сучасна історична наука, антропологічний поворот та постмодерністський виклик спонукають науковців до пошуку нових парадигм історіописання, розширення предметного поля досліджень та запозичення істориками методології суміжних гуманітарних наук.

Сьогодні в пострадянській історіографії присутній чималий перелік праць з історії та теорії номенклатури. Специфічною рисою є те, що у завершених дослідженнях (монографіях, дисертаціях) розглядається широкий перелік сюжетів, що зазвичай включають особливості кадрової політики (у відповідний період), соціо професійні та культурні характеристики, повсякденне життя, роль номенклатури в певних подіях тощо. Вузькотематична історія номенклатури розкривається у численних розвідках, статтях, доповідях на конференціях, що доповнює зазначені напрямки за рахунок деталізації окремих аспектів повсякденного життя, пільг і привілеїв номенклатури, типологічного портрету, громадського контролю за діяльністю номенклатури та ін. Фактично це засвідчує лише початки усебічного вивчення партійно-радянської номенклатури, що після розробки методології та накопичення емпіричного матеріалу дозволить повноцінно розпочати аналіз номенклатури відповідно до сучасних напрямків у контексті новітніх тенденцій історіописання. Суттєву допомогу номенклатурознавцям можуть надати археографи, започаткувавши окрему серію видань на кшталт "Документы советской истории" [46]. Початок такої роботи вже було покладено у рамках проекту "Історія державної служби в Україні" [47].

Одним з актуальних напрямків дослідження партійно-радянської верхівки вважаємо **історико-антропологічний напрямок**, що не передбачає аналізу номенклатури як певної соціальної чи політичної структури, а висуває на перший план людину-номенклатурника з його внутрішнім світом, уявленнями, емоціями, переживаннями. У центрі уваги дослідника має опинитися індивідуальна чи колективна свідомість (ментальність) представників партійно-радянської номенклатури. Дослідження ментальних структур (стійких уявлень) номенклатури відкриває можливість відобразити номенклатуру як організацію "живих", "чуттєвих" людей, яким властиві певні індивідуальні та колективні переживання. Вартими наукового аналізу, на наш погляд, є:

- колективні стереотипи різних ешелонів партійно-радянських функціонерів про радянську владу загалом, партійно-державних лідерів та офіційну лінію Компартії;
- ментальні репрезентації переломних періодів радянської історії, тобто суб'єктивна форма сприйняття працівниками номенклатури трансформацій, ініційованих партійними вождями;
- корпоративна психологія як інструмент оптимізації механізмів управління партійними апаратами, завданням якої було сформувати із багатьох "я" одностороннє "ми";

- стратегія виживання і неформальний номенклатурний етикет – сукупність моделей поведінки, що формувалася в номенклатурному середовищі десятиліттями як своєрідне "неписане право", дотримання якого було обов'язковою умовою успішного просування кар'єрними сходами (ставлення до лідера партії, способи комунікації, методи розв'язання конфліктів, дотримання офіційних та неофіційних ритуалів і табу);

- система моральних установок, цінностей та життєвих принципів;

- національна, соціальна ідентичності та пам'ять тощо.

Спеціальні дослідження ментальних структур партійно-радянської номенклатури на сьогодні відсутні, однак у деяких комплексних працях ця проблема порушувалась. Зокрема, певну увагу номенклатурній свідомості, яка носила класовий характер, приділяв М. Восленський [48]. На наявність у номенклатури не лише інституціональної, але й ментальної спільності вказує О. Криштановська. Вона відмічає, що ментальна спільність формувалася на різних рівнях осмислення групових інтересів і передбачала більше, ніж просту ідентифікацію себе з класом, групою, стратою або статусом. Їй був притаманний своєрідний "езотеричний дискурс" – приховані "комунікативні коди", які відігравали роль паролів для розпізнання "своїх". На її думку, вся сукупність комунікацій у номенклатурному середовищі була зашифрована. Ніде не прописані та не зафіксовані "правила гри" були зрозумілими та прозорими лише для інсайдерів номенклатурної системи і здавалися ребусом для людей поза її межами [49, С.87–88].

Незважаючи на антропологізацію сучасної вітчизняної історичної науки, цей напрямок досліджень номенклатури досі залишається незайнятою нішею. Варто зауважити, що він потребує копіткої праці дослідника, володіння герменевтичним аналізом та методологічним інструментарієм цілого комплексу гуманітарних наук.

Однією з ключових тенденцій розвитку сучасної української історичної науки є підвищена увага до проблем **історії повсякденності**. Вивчення "прози життя" в різних її проявах відкриває нові горизонти пізнання минулого, збагачує палітру історика, наповнює історичний текст емоційністю.

Серед розмаїття радянських форм повсякденності умовно можна виділити дві: повсякденність "верхів" (номенклатурна повсякденність) і повсякденність "низів" (повсякденність мас, які знаходилися у підпорядкуванні номенклатури). Дослідження історії повсякденності

очільників та функціонерів партійно-радянських органів влади є одним з найперспективніших напрямків сучасних номенклатурознавчих студій. Він передбачає вивчення умов життя та праці номенклатурних працівників, особливості організації їхнього дозвілля та відпочинку, сфери матеріально-побутового забезпечення, а також факторів, що впливали на формування ментальних структур та поведінкових стереотипів на тому чи іншому етапі розвитку Радянського Союзу. Актуальність дослідження цих аспектів життя номенклатури обумовлюється тим, що донедавна у полі зору науковців знаходився лише формальний, "паперовий" бік життя роздвоєної радянської реальності. Водночас між ним та "неформальною" реальністю номенклатури, що формувалася унаслідок реалізації живих повсякденних практик, існувала величезна дистанція. На думку російської дослідниці О. Даугавет, розходження формальних норм з неформальними практиками не є проявом антагонізму між легітимною системою і ненормативними відхиленнями від неї, воно є невід'ємною рисою єдиного, стабільно функціонуючого організму влади [50, С. 26–38].

Теоретиком історії повсякденності номенклатури слід назвати В. Мохова, який увів до наукового обігу та обґрунтував доцільність використання поняття "політична повсякденність номенклатури", а також виділив її загальні характеристики:

- базис повсякденності (панівні соціальні відносини, що формуються довкола відносин власності, виробництва, споживання, обміну та розподілу матеріальних і духовних благ);
- загальні межі повсякденності, що визначаються офіційними правилами поведінки та структурують основну частину робочого часу і частково сімейні та побутові відносини;
- неформальні практики, прийняті у номенклатурному середовищі при реалізації офіційних правил поведінки та діяльності;
- неформальні практики, що виникають поза межами офіційної поведінки, але є фактично доповненням до офіційних практик;
- несистемні практики, які суперечать як офіційним нормам, так і усталеним неформальним практикам, але сприймаються у певному співтоваристві як "нормальні" [51, С.13].

Аналіз наукової розробки різних аспектів функціонування партійно-радянської номенклатури дає підстави стверджувати, що увага дослідників в основному прикута до перших двох характеристик повсякденного життя номенклатури. Особливої популярності серед

істориків набуло дослідження матеріально-побутового забезпечення працівників апаратів парткомів різних рівнів, а особливо номенклатурних пілг та привілеїв. Біля витоків досліджень цієї проблеми стояв М. Метьюз, який аргументовано довів, що система привілеїв виникла вже в перші місяці і навіть тижні після революції [52, с. 45]. Вітчизняний науковий доробок цієї проблеми представлений відповідними розділами монографій М. Дорошка, П. Киридона, комплексних досліджень повсякденності УРСР, а також статтями О. Штейнле, О. Стешіца та ін. [53].

Особливості взаємовідносин номенклатури, які базувалися на патрон-клієнтелізмі, висвітлені у монографії М. Афанасьєва. Він стверджує, що клієнтелізм був не просто закономірним і невідворотним, але й необхідним елементом системи, умовою її функціонування та відтворення, оскільки він "олюднював" її патріархальністю, приватними відносинами покровительства й особистої відданості [54, с. 187–188].

Разом з цим проблемне поле повсякденності номенклатури охоплює значно ширше коло питань, які потребують детального наукового аналізу. Так, поза увагою істориків досі залишаються неформальні політичні (лобіювання та прийняття рішень, "тіньові" економічні практики, приховані принципи кадрової селекції, реалізація явища "непотоплюваності" тощо) та побутові (шлюбно-сімейні відносини, відпочинок і дозвілля) практики номенклатури.

Іншим перспективним напрямком дослідження номенклатури є **регіональний**, що відповідає загальному тренду підвищення уваги до регіональних студій на пострадянському просторі. Він передбачає системне горизонтальне і вертикальне вивчення номенклатурної системи певного краю, регіону, області тощо. При цьому суттєво обмежується кількість високопосадовців, чим уможлиблюється глибша характеристика усієї владної групи. Певні напрацювання у цьому напрямі вже є [55]. Зразком такого case-study є монографія В. Мохова, який проаналізував регіональну політичну еліту на прикладі Пермської області з 1945 до 1991 рр. [56].

Власне, на сьогодні регіональний аспект вивчення української партійно-радянської номенклатури є одним з найпопулярніших. Соціокультурні і службові характеристики, формування управлінських мереж, повсякденне життя та інші домінують серед тематичних сюжетів. Серед перспективних напрямків виділимо наступні:

- регіональна компаративістика, що може включати порівняння промислових областей з аграрними, співставлення українських регіонів із відповідними російськими або білоруськими;
- регіональні владні команди, зокрема, їх формування і функціонування, номенклатурні "обойми" обласного, міського і районного масштабу;
- інкорпорації, ротації, екскорпорації в номенклатурному середовищі, починати які слід саме з низового рівня, де відбувалося входження в номенклатуру; а також просування кар'єрними сходами, "перерви" і "спадковість" у номенклатурних традиціях, втрата "фавору" і зниження соціального статусу;
- ділові та культурні характеристики регіональної номенклатури, що розкриваються у компетенції, рівні освіти, партійному і трудовому стажі, національному і гендерному складах, ротаціях, а також етичних характеристиках;
- просопографічний портрет працівників обласного партійного або радянського апарату як "закритого суспільства", що уключає неформальні стосунки, вплив "першого" секретаря на стиль роботи та існування його команди тощо.

Наявні окремі розвідки на регіональну тематику можуть слугувати добрим прикладом і бути екстрапольованими на всю республіку. Зокрема, на прикладі службової біографії першого секретаря Вінницького обкому партії 50–60-х рр. ХХ ст. П. Козиря історик Р. Подкур чудово проілюстрував механізм формування обласної управлінської мережі [57, с. 397–415]. Окремі аспекти діяльності рівненської номенклатури проаналізовано у розвідках А. Жив'юка [58]. Значної уваги запорізькій номенклатурі років перебудови приділив у своїх працях Ф. Турченко [59, С.370–381]. О. Штейнле аргументував існування т. зв. харківського політичного земляцтва [60, с. 158–161]. До заслуг ученого слід віднести систематизацію фактів, що свідчать про існування політичного земляцтва як такого. Наявні приклади досліджень кадрового забезпечення окремих областей [61, с. 108–111]. Досить часто окремий предмет вивчення становлять західні області повоєнного періоду, що мали свою специфіку кадрового забезпечення [62]. З огляду на певне відставання в сучасній Україні номенклатурознавчих студій від соціально-економічної та культурної історії регіональний підхід має хорошу перспективу – кількість обласних правлячих груп, що чекають на свого дослідника, залишається великою. Водночас поза рамками цього напрямку залишиться

господарська номенклатура промислових міністерств, чие призначення залежало від всесоюзних міністерств та відомств.

Не претендуючи на вичерпне визначення перспективних напрямків, автори окреслили ті, що вже мають вдалі приклади досліджень і потребують продовження, або ж такі, що можуть бути екстрапольовані й на номенклатуру.

Загалом, ключовою рисою сучасних досліджень партійно-радянської номенклатури має стати міждисциплінарність та методологічний плюралізм, що не лише відповідає сучасним тенденціям розвитку історичної науки, але є запорукою ґрунтовнішого аналізу цієї соціо професійної групи. Актуальним завданням українських істориків є опрацювання англомовної історіографії, чимало праць якої виконано представниками різних шкіл, що сприятиме інтеграції української науки в світовий гуманітарний простір.

Література

1. Краткий словарь иностранных слов / под общ. ред. И. В. Лехина и Ф. Н. Петрова. – Изд. 4-е. – М. : ОГИЗ, 1947. – С. 258; Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова. – Изд. 3-е. – М. : Советская Энциклопедия, 1974. Т. 18. – 1974. – С. 95.
2. Слепов Л. А. О стиле в партийной работе / Л. А. Слепов. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 67 ; Пронин И. И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание / И. И. Пронин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Мысль, 1981. – С. 71–72 та ін.
3. Партийное строительство : учеб. пособие. – М. : Политиздат, 1970. – С. 294 ; Партийное строительство : учеб. пособие. – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300 та ін.
4. Пашин В. П. Партийно-хозяйственная номенклатура в СССР: становление, развитие, упрочение (в 20-х – 1930 году) : дисс. ... д-ра ист. наук / Пашин В. П. – М., 1993. – С. 5.
5. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – С. 80.
6. Восленский М. С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М. : Советская Россия, Октябрь, 1991. – С. 21–23.
7. Ашин Г. Правящая элита и общество / Г. Ашин // Свободная мысль. – 1993. – № 7. – С. 62.
8. Ашин Г. Смена элит / Г. Ашин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 42.
9. Мухаев Р. Т. Политология : учебник для студентов юридических и гуманитарных факультетов / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2000. – С. 178.
10. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России / Р. Саква // Полис. – 1997. – № 1. – С. 75.

11. Чешков М. А. Глобальный контекст постсоветской России: очерки теории и методологии мироцельности / М. А. Чешков. – М. : МОНФ: ИЦНиУП, 1999. – С. 275.

12. Социальные сдвиги в правящих кругах региональной номенклатуры 1921–1991 гг. (на материалах Пермской области и Коми-Пермяцкого автономного округа) / В. П. Мохов. – Пермь : Пресстайм, 2008. – С. 8–9.

13. Тощенко Ж. Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? / Ж. Т. Тощенко // Социс. – 1999. – № 11. – С. 124.

14. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 9.

15. Ашин Г. Смена элит. – С. 40–50 ; Ашин Г. Правящая элита и общество. – С. 58–69 ; Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. В. Крыштановская // Общественные науки и современность. 1995. – № 1. – С. 51–65; Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч.; Понеделков А. В. Политико-административная элита: генезис и проблемы становления в современной России // Элитизм в России: "за" и "против" / глав. ред. В. П. Мохов. – Пермь : Перм. гос. ун-т, 2002. – С. 100–101; Пастухов В. От номенклатуры к буржуазии: "новые русские" // Полис. – 1993. – № 2. – С. 49–56 ; Шубин А. В. Трансформация элит в период перестройки / А. В. Шубин // Элиты и лидеры: традиционализм и новаторство / отв. ред. Е. Ю. Сергеев ; Ин-т всеобщей истории РАН. – М. : Наука, 2007. – С. 89–102.

16. Кульчицкий С. В. Партийно-радянський апарат у системі влади / С. В. Кульчицкий // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3–15 ; Йою ж. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 160 с. ; Фролов М. О. Більшовицька еліта України в 1937–1938 рр.: трагедія загибелі / М. О. Фролов // Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. 10 / В. І. Воловик (голов. ред.) та ін. – С. 53–62 ; Йою ж. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – 800 с. ; Штейнле О. Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування : дис... канд. іст. наук. / Штейнле О. Ф. – Запоріжжя, 2010. – 252 с.

17. Тощенко Ж. Т. Указ. соч. – С. 132.

18. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 19.

19. Сысоев В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры / В. Сысоев // Звезда. – 1992. – № 1. – С. 155–171.

20. Митрохин Н. Аппарат ЦК КПСС в 1953–1985 годах как пример "закрытого общества" / Н. Митрохин // Новое литературное обозрение, 2009. – № 100. – С. 609.

21. Тощенко Ж. Т. Указ. соч. – С. 132.

22. Симонян Р. Х. Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое) / Р. Х. Симонян // *Общественные науки и современность*. – 2009. – № 2. – С. 114–124 ; Пахарев А. Політична еліта. Формальна? Справжня? / А. Пахарев // *Віче*. – 1997. – № 11 (68). – С. 11 ; Киридон П. В. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії / П. В. Киридон // *Український історичний журнал*. – 2012. – № 1. – С. 171–182.

23. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) : монографія / П. В. Киридон. – Полтава : ТОВ "АСМІ", 2012. – С. 100.

24. Нефедов В. Н. Номенклатура империи: исследование кризиса / В. Н. Нефедов. – Нижний Новгород : Издательство Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – С. 79.

25. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы 1917–1920 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 1998.

26. Пушкарева Г. В. Государственная бюрократия как объект исследования / Г. В. Пушкарева // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 5. – С. 77–86 ; Алиева М. В. Эволюция бюрократии в условиях социально-политических трансформаций в России : дисс. ... канд. полит. наук / Алиева М. В. – Ставрополь, 2005. – 147 с. ; Майстренко І. Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР / І. Майстренко // *Сучасність*. – 1981. – № 3–4. – С. 138–146.

27. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с. ; Кудлай А. А. Формирование профессиональной бюрократии в Украине: истоки, тенденции и перспективы / А. А. Кудлай / Рукопись дисс. ... канд. полит. наук. – Одесса, 2004. – 227 с. ; Шевцова Ю. Державний чиновник в історичній іпостасі / Ю. Шевцова // *Віче*. – 2004. – № 6 (147). – С. 45–49.

28. Восленский М. С. Указ. соч. – С. 7 ; Сахаров А. Д. О стране и мире / А. Д. Сахаров. – Нью-Йорк, 1975. – С. 19 ; Гаман-Голутвина О. В. Бюрократия или олигархия? / О. В. Гаман-Голутвина // *Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность*. – М., 2000. – С. 162–172.

29. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / М. Н. Афанасьев. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – С. 179–181.

30. Яцков В. А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В. А. Яцков // *Проблемы партийного и государственного строительства*. – М., 1982. – Вып. 2. – С. 173.

31. Социальные сдвиги в правящих кругах региональной номенклатуры 1921–1991 гг. (на материалах Пермской области и Коми-Пермяцкого автономного округа) / В. П. Мохов. – Пермь : Пресстайм, 2008. – С. 18.

32. Мохов В. П. Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века / В. П. Мохов // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России: Материалы интернет-конф., ноябрь 2003 – март 2004 г. / Перм. гос. техн. ун-т. – Пермь, 2004. – С. 33–36.

33. Дука А. В. Логика институционального дизайна: к обоснованию введения номенклатуры / А. В. Дука // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России. – С. 13–32.

34. Лоскутов В. А. От номенклатуры к бюрократии? [Электронный ресурс] / В. А. Лоскутов // ЧиновникЪ: информационно-аналитический вестник Уральской академии государственной службы. – 1998. – № 1. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1142228>; Бадовский Д. В. Трансформация политической элиты России: от организации "профессиональных революционеров" к "партии власти" // Политическое исследование. – 1994. – № 6. – С. 42–58; Овсянко Д. М. Государственная служба Российской Федерации / Д. М. Овсянко. – М., 1996. – С. 36–37.

35. Хайтун С. Д. Номенклатура как "разумная система" / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 97–112.

36. Парамыгина Ю. В. Подходы современных российских элитологов к изучению советской номенклатуры / Ю. В. Парамыгина // Известия Алтайского государственного университета. – 2009. – № 4–2 (64). – С. 290.

37. Афанасьев М. Н. Указ. соч.

38. Понеделков А. В. Политико-административные элиты в России в середине 90-х гг. и 10 лет спустя (теоретический прикладной аспект анализа) / А. В. Понеделков. – Ростов-н/Д., 2005. – С. 89.

39. Пашин В. П. Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание / В. П. Пашин, Ю. П. Свириденко. – М., 1995. – С. 10.

40. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25.

41. Пашин В. П., Свириденко Ю. П. Указ. соч.

42. Китаев С. В. Номенклатура как субъект социально-политической трансформации современной России : дисс. ... канд. полит. наук / Китаев С. В. – Волгоград, 2007. – С. 30–31.

43. Дорошко М. С. Вказ. праця. – С. 21.

44. Першина Т. С. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. / Т. С. Першина. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – 114 с.

45. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Т. 2. – 2009. – 512 с.

46. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / сост. О. В. Хлевнюк, И. Горлицкий, Л. П. Кошелева и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 656 с.; Политическое

руководство Украины. 1938–1989 / сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 544 с.; Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953–1964 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, М. Ю. Прокуменщиков, В. Ю. Васильев и др. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 774 с. та ін.

47. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. ; Голов. упр. держ. служби України : Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009.

Т. 5 : Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Р. Б. Воробей. – 2009. – 824 с.

48. Восленский М. С. Указ. соч.

49. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – С. 87–88.

50. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) / А. Б. Даугавет // Полис. – 2003. – № 4. – С. 26–38.

51. Мохов В. Политическая повседневность номенклатуры как научная проблема / Виктор Мохов // Повседневность номенклатуры : сборник статей / под ред. В. П. Мохова и Н. А. Фролова. – Пермь: ПНИПУ, 2013. – С. 13.

52. Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве / Мэ́рвин Мэ́тьюз // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 45.

53. Дорошко М. Вказ. праця. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945 – 1964 рр.) ; Штейнле О. Ф. "Комунізм для обраних": привілеї та пільги номенклатурної еліти УРСР (1944–1953 рр.) / О. Ф. Штейнле // Гілея: науковий вісник. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 83–94; Стешиц О. Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект / О. Стешиц // Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 71. – С. 222–233; Крупина В. Повсякденне життя партійно-державної номенклатури / В. Крупина // Повеенна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 2. – 2010. – С. 162–176; Кузьменко Ю. Номенклатура привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) / Ю. Кузьменко // Література та культура Полісся : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 51. – С. 166–180.

54. Афанасьев М. Указ. соч. – С. 187–188.

55. Коновалов А. Б. Партийная номенклатура Кузбасса в годы "послевоенного сталинизма" и "оттепели" (1945–1964) / А. Б. Коновалов. – Кемерово, 2005 ; Устинкин С. В. Политико-институциональная трансформация номенклатуры в СССР (1929–1941 гг.): региональный аспект / С. В. Устинкин // Вестник Нижегородского университета. Сер. История. Политология. Междунар. Отношения. – Н. Новгород, 2005. – Вып. 1. – С. 216–223 ; Калинина О.

Н. Партийно-государственная номенклатура Западной Сибири в 1946–1964 гг. / Российская Академия наук, Сибирское отделение Институт истории. – Новосибирск, 2008. – 300 с. ; Волосов Е. Н Технократическая элита Ангаро-Енисейского региона в 1964–1991 гг.: опыт исторического анализа : монография / Е. Волосов. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 433 с.

56. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 годы) / В. П. Мохов. – Пермь : Пермское книжное изд-во, 2003. – 240 с.

57. Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) / Р. Подкур // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 397–415.

58. Жив'юк А. Компарти́йна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протиборство 40-х – 60-х років ХХ ст. / А. Жив'юк // Наукові записки Національного університету Острозька академія. Історичні науки. – 2010. – Вип. 15. – С. 121–135 ; Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компарти́йна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років) / А. Жив'юк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Вежа, 2009. – Вип. 2. – С. 35–42.

59. Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 367 с. ; Турченко Ф. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 1. – 2007. – С. 370–381.

60. Штейнле О. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / О. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 158–161.

61. Штейнле О. Ф. Керівники Запорізької області в номенклатурній еліті УРСР (1943–1953 рр.) / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXV. – С. 105–110 ; Невмита Ю. В. Становлення Черкаської області: кадровий аспект / Ю. В. Невмита // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. / – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 55 (№ 12). – С. 108–111.

62. Стародубець Г. М. Парти́йна номенклатура Волинської області в 1944–1945 рр. / Г. М. Стародубець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 144–148 ; Білоус Е. Парти́нно-радянська номенклатура західних областей УРСР у 1944–1945 рр. (освітній вимір) / Е. Білоус // Схід. – 2013. – № 1. – С. 58–62 та ін.